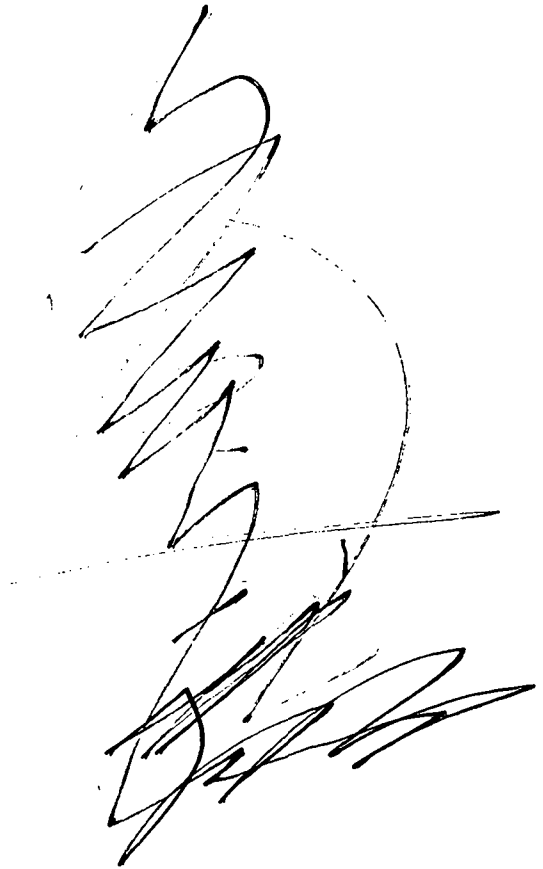

Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant

Gemeente Valkenswaard

A large, stylized handwritten signature or scribble in black ink, located in the lower right quadrant of the page. The signature is highly cursive and difficult to decipher, but it appears to be a personal name or official signature.

Inhoud

1	Woord vooraf	3
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Valkenswaard	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	16
6	Literatuurlijst	33
7	Foto-overzicht	34
8	Kaart gemeente Valkenswaard (bijlage)	

1 Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Valkenswaard, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1981 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Veel dateringen konden verfijnd worden aan de hand van gegevens uit het werk Groeten uit Valkenswaard. Wijzigingen die zich later voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- Architectonische en kunsthistorische criteria
 - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar

- het object is gaaf qua stijl en detaillering
 - het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
 - het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.
- Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria
 - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
 - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
 - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
 - Sociaal- en cultuurhistorische criteria
 - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheids-waarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functie-waardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kan zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum* (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamontrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. Historische karakteristiek van de gemeente Valkenswaard

Landschap

De gemeente omvat sinds 1934 de kerkdorpen Valkenswaard, Dommelen en Borkel en Schaft. De grens met Aalst loopt door een bosgebied in het noorden, die met Riethoven, Westerhoven en Bergeyk wordt gevormd door de Keersop, de Luikerweg en de Beekloop. In het zuiden valt de gemeentegrens samen met de rijksgrens. De plaatselijk gekanaliseerde Tongelreep scheidt het grondgebied van Valkenswaard van dat van Heeze en Leende. Van de drie kerkdorpen ligt Dommelen tussen de beekdalen van Keersop en Dommel, Valkenswaard tussen Dommel en Tongelreep, terwijl Borkel en Schaft doorsneden wordt door de Dommel.

De bebouwde kom van Borkel en Schaft ligt in de gemeente het meest zuidelijk, tussen 28 en 28,5 meter boven N.A.P., de kom van Dommelen ligt op ca. 24,5 meter, die van Valkenswaard tussen 24 en 25,5 meter boven N.A.P.

De Keersop verloopt in het onderzoeksgebied tussen 24 en 21 meter boven N.A.P., de Dommel tussen 30 en 22 meter en de Tongelreep van 26,5 naar 22,5 meter. Het bos- en natuurgebied ten zuiden van Valkenswaard ligt ongeveer tussen 32 en 28 meter boven N.A.P., de bosgebieden ten noorden van de gemeente op ca. 23,5 meter.

De bodem bestaat uit dekzanden die hier en daar een lemig karakter hebben, en na de laatste ijstijd, (ongeveer 10.000 jaar geleden) onder invloed van overwegend polaire winden uit het Noordzeebekken hierheen zijn aangevoerd. Parallel aan de Dommel bevindt zich een breuk in de ondergrond die overigens niet zichtbaar is in het landschap. Tijdens en na het smelten van het (land)ijs zijn beekdalen uitgesleten waarlangs oeverwallen ontstonden. Het landschap valt in de volgende onderdelen uiteen:

- a. De nauwe beekdalen van Keersop, Dommel en Tongelreep. Alleen de Dommel vertoont hier en daar nog een meanderend karakter met restanten van oude bochtafsnijdingen. De structuur van de oude beemden is ondanks het inmiddels gewijzigde verkavelingspatroon, nog steeds herkenbaar. Vooral ten zuiden van Valkenswaard bevinden zich nabij de Dommel laaggelegen, moerasachtige gebieden met enkele vennen. Ten oosten van de gemeente liggen langs de Tongelreep verschillende, in de loop van de 19e eeuw ontstane weiland- en populierenpercelen (met vloeiveiden en weteringen) en visvijvers.
- b. De bebouwde kommen van de kerkdorpen en gehuchten die voor een deel de plaats hebben ingenomen van de oude akkerbodems van Dommelen en Valkenswaard.
- c. De onbebouwde oude akkerbodems bij de buurtschappen Achterste Brug en Schaft aan Dommel en Keersop en ten zuiden van Valkenswaard. Deze zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal.

- d. Het grotendeels met naaldhout beplante gebied van de Nederheide, de Malpiebergse Heide, Borkelse Heide en Opperheide, dat op sommige plaatsen ook is omgezet in groot-schalige ontginningen.
- e. Het natuurgebied van de Malpie, de Buitenheide en de Plateaux dat deels met naaldhout beplant, deels nog heide is.

De relaties tussen nederzettingen en cultuurlandschap zijn door allerlei dorpsuitbreidingen aangetast, vooral zichtbaar is in het oude akkergebied ten noorden van Dommelen.

Het Dommeldal kan in zijn geheel overigens nog een goed voorbeeld worden genoemd van de relatie tussen nederzettingen en landschap, met name ten zuiden van Valkenswaard, ter hoogte van Borkel en Schaft en Achterste Brug. Ook in de buurt van de Zeelberg zijn de relaties met akkers, beemden en het Keersopdal nog duidelijk in het landschap af te lezen.

Nederzettingen

Het kerkdorp Valkenswaard bevat behalve de kern, vroeger Dorp genaamd, de buurtschappen Geenhoven, Deelshurk, en Zeelberg. De structuur heeft waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen haar vorm gekregen door ontginningen vanuit het domein Waalre. Zeelberg en Geenhoven zouden dan de oudste nederzettingen zijn geweest. Min of meer centraal tussen Geenhoven, Deelshurk en Zeelberg lag de kerk van de in 1565 zelfstandig geworden parochie. Deze werd in de 19e eeuw verplaatst naar het dorp. De oude toren verdween in 1889. Door de opbloei van de valkerij tussen 1550 en 1750 nam de dorpskern in belang toe. De bebouwing van de Markt droeg een niet-agrarisch karakter; op het Marktplein stond ook het raadhuis van de verkeersnederzetting.

Een tweede bloeiperiode brak aan na 1865, toen de eerste sigaren-industrie zich in Valkenswaard vestigde. Het zou het begin worden van een sterke industrialisatie en uitbreiding (vooral langs de verkeerswegen). Door bebouwing van de akkers tussen de verkeerswegen raakte de buurtschap Geenhoven meer en meer ingebouwd en verdween ten slotte geheel. Zeelberg en Deelshurk zijn als nederzettingen op de grens van beemden en akkers nog steeds goed te herkennen. Dat geldt niet voor het oude driehoekige pleintje van de Zeelberg, dat tegenwoordig geheel met woningen is bebouwd. Valkenswaard heeft nu vooral het karakter van een -vooral op Eindhoven gerichte- woon- en forensenplaats met enige uitstraling naar de omliggende dorpen. Dommelen omvatte oorspronkelijk de gehuchten Keersop, Papenhoek, De Berg, Groenstraat, Hei en Hof. Papenhoek is thans geheel verdwenen.

Van Hof zijn, rondom het vroegere klooster Agnetendal, nog enkele boerderijen over; zij vormen nu een onderdeel van de oostrand van Schepelweijen en Agnetendal en zijn opgenomen in een lintbebouwing van bungalows aan de Dommel. Op het kloosterterrein resteert van

de oorspronkelijke bebouwing tegenwoordig alleen nog de vroegere, in 1815 gestichte pastorie. Keersop bestaat uit enkele boerderijen bij de restanten van een watermolen (gemeente Riethoven). Van de Hei is de driehoekige "plaatse" op de oever van de Keersop nog aanwezig.

De Berg, waar eveneens een restant van een "plaatse" te zien is, en Groenstraat - een boerderijgroep nabij de watermolen aan de Dommel - zijn door de aanleg van de weg Dommelen-Lommel tot een typisch verkeersdorp van deze eeuwende geworden. De buurtschappen lagen oorspronkelijk rondom een zeer oud akkergebied tussen Keersop en Dommel, waar zich - al dan niet door een oude nederzetting omgeven - ook de centrale kerk bevond. Deze werd eind vorige eeuw verplaatst naar de Groenstraat nabij de watermolen. Op het centrale akkergebied vindt nu een opgraving plaats. Dommel heeft op dit ogenblik overwegend het karakter van een forensenplaats.

Borkel en Schaft bestaat uit twee buurtschappen met akkergebieden ten oosten en westen van de Dommel. Borkel ontstond in het midden van de 19e eeuw rond de in 1844-45 gebouwde kerk. Door een lintbebouwing en via een Dommelovergang werd het met Schaft verbonden. Schaft, dat al in de middeleeuwen bekend was, had lange tijd een eigen kapel. De lintbebouwing bevat nog een aantal oudere boerderijen en heeft door de verspringende bebouwing en haar ligging in het Dommeldal een vrij schilderachtig karakter. De aanwezigheid van een spoorweghalte tussen 1921 en 1940 heeft daar geen merkbare invloed op gehad.

Achterste Brug nabij de Dommel bestaat uit een groep boerderijen waarvan niet alleen de totaalstructuur maar ook de gebouwen zelf goed bewaard zijn gebleven.

Hier zijn de relaties tussen bebouwing en landschap nog duidelijk aanwezig evenals - zij het meer incidenteel - bij Deelshurk en Zeelberg en vooral ter hoogte van de kerk en watermolen in Dommelen.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

In de kerkdorpen van de gemeente zijn de oudere boerderijen visueel verdrongen door de grote aantallen woningen en nieuwe agrarische gebouwen van na 1950. Alle nog bestaande boerderijen zijn langgevels, waarbij woon- en bedrijfsruimten hun ingang hebben in de lange voor- en achtergevels.

Bergstraat 22 daterend uit 1664, was een van de oudste boerderijen van de gemeente. Deze langgevelboerderij met dwarsgerichte deel werd ten tijde van de inventarisatie gesloopt.

In de Dorpsstraat van Borkel en Schaft heeft nog een flink aantal boerderijen, stuk voor stuk langgevels uit de 17e en 18e eeuw. No 85 bezit nog kruiskozijsen, de oudste raamvorm die nu nog in de Kempen voorkomt. De nummers 81, 112 en 128 zijn 18e eeuws en gedateerd in verglaasde steen.

Schafterdijk 36 en 38 zijn vrijwel geheel herbouwd en herinneren qua silhouet nog aan de oude nederzettingsstructuur. Vooral no. 36 (volgens de monumentenlijst 17e-eeuws), is in zijn geheel een produkt van de restauratie. No. 38 bevat althans nog enig oud muurwerk. Dat vinden we, in veel ruimere mate overigens, ook terug bij no. 34, dat thans als woonhuis fungeert.

Bruggerdijk 69 zou heel goed 17e-eeuws kunnen zijn. Het heeft een zeer opvallende schoorsteen en vormt met no. 74, (vroeg 19e-eeuws) een gaaf geheel.

Langgevels uit het midden en einde van de 19e eeuw treffen we aan in Dommelstraat 22, Dorpsstraat 74, Hoge Akkers 60 en Past.

Bolsiusstraat 12. Het muurwerk is bij deze boerderijen vaak hoger opgetrokken, terwijl de constructie eenvoudiger is.

Dorpsstraat 49 is pas laat tot boerderij verbouwd. Oorspronkelijk was het een woonhuis met bergruimte. Het bevat elementen van het Kempense dorpswoonhuis, zoals blijkt uit de lijstgevel en de hoge zijtopgevels.

Ook Westerhovenseweg 2, café en voormalige brouwerij, heeft dergelijke elementen, gelet op de constructie met balkdragende zijmuren en hoge zijtopgevels. Het is na een brand in 1825 herbouwd.

Het vroegere boerderijcafé Bergstraat 72 is laat 19e-eeuws. Aan de Mgr. Smetsstraat bevindt zich een langgevel met een rond 1910 vernieuwd, dwarsgeplaatst woonhuis. Het karakteristiek gelegen Molenstraat 104 is gebouwd op de fundering van een aanzienlijk oudere abdijhoeve.

Woonhuizen

Uit de vervalde van Valkenswaard zijn een aantal zeer karakteristieke woonhuizen bewaard gebleven, die een tweetal periodes van bloei zichtbaar maken: de valkerij in de 17e en 18e eeuw en de laat 19e-eeuwse periode waarin de handel en sigarenindustrie hun bloeitijd doormaakten. Uit de bloeiperiode van de Valkerij resteren nauwelijks of geen woonhuizen, vermoedelijk omdat in de 18e en 19e eeuw een tijd van achteruitgang aanbrak, gevolgd door een nieuwe periode van industrialisatie. De oudere bebouwing voldeed niet meer en verdween.

De huizengroep Peperstraat 56-58 is de enige getuige uit deze tijd. Daarvan is no. 56 een zeer goed bewaard 17e eeuws huis met balkdragende muren en zijtopgevels, en geprofileerde kruiskozijnen die nog grotendeels intact zijn. No. 58 zou in principe ook 17e eeuws kunnen zijn.

Maastrichterweg 16 is een gaaf herenhuis uit het midden van de 19e eeuw, met interessante details in gootlijst en bovenlicht. Het toont verwantschap met de pastorie Markt 4 die later verhoogd is en het karakter heeft van een kubusvormig 19e eeuws woonhuis. Dit type komt in Valkenswaard, vooral aan de Markt, veel voor, tot in de vroege 20e eeuw. Leenderweg 36 is daarvan een goed voorbeeld, met decoratieve elementen in stuc, evenals het iets jongere Markt 9-9A en de pastorie Markt 55.

Decoratieve stucversieringen vinden we ook aan het pand Bergstraat 3, dat later is ontdaan van een bedrijfsgedeelte. Dommelstraat 3, (uit 1815), draagt door de stuc-decoratie een laat 19e eeuws karakter evenals het aan de voorzijde verhoogde Markt 44-46. Dommelseweg 19 heeft een soortgelijke gevel en maakt deel uit van een groter complex. Maastrichterweg 5, Markt 11-13 en Brouwerijplein 84 zijn eenlaags. Baksteen en stucelementen wisselen elkaar hier af.

In de laat-19e/vroeg 20e eeuw, toen de opkomende sigarenindustrie tot grote bouwactiviteiten leidde, verrezen vooral langs de uitvalswegen Leenderweg, Luikerweg en Maastrichterweg lange reeksen arbeiderswoningen, opgebouwd uit één laag en dikwijls voorzien van een kleine bedrijfsruimte. Vaak hebben ze mansardedaken en getoogde vensters. Dit beeld is door verbouwing en schaalvergroting vrijwel geheel verdwenen. Enkele gave voorbeelden zijn nog te zien in Luikerweg 50, 53-55, Maastrichterweg 26 en 67, Nieuwstraat 45-47, Reisvennestraat 31 en Bakkerstraat 23-25. Zowel Markt 28 als Markt 51 verraden een licht neogotische inslag. Dat geldt ook voor het markante, in zijn sculptuur aan de valkerij herinnerende, Markt 31.

Rond 1910-20 werd een groot aantal nieuwe fabrikantenwoningen aan de Markt en de directe omgeving daarvan gebouwd, soms met gebruikmaking van ouder muurwerk. Hun hoofdvorm ontleen deze woningen aan oudere 19-eeuwse kubusvormige huizen. Er werd veel baksteen en natuursteen toegepast, afgewisseld met gekleurde baksteen en pleisterlagen. De kubische hoofdmassa, met Berlagiaans details is vaak verlevendigd door risalieten en een asymmetrische gevelopbouw.

Voorbeelden daarvan zijn: Leenderweg 1 en 36 en Maastrichterweg 3 en vooral de duidelijk samenhangende groep Markt 3, 5, 6, 15, 17, 33 en 38.

Brouwerijplein 84 en Eindhovenseweg 69 en 71 zijn gebouwd tussen 1920-1930 evenals het schilderachtig gecomponeerde Leenderweg 7.

Bedrijfsgebouwen

Van de laat 19e/vroeg 20e eeuwse industriële gebouwen zijn weinig gave voorbeelden over. Bakkerstraat 57 is een klein bedrijfsgebouw evenals het grotere Europalaan 12 dat een mansardedak heeft. Luikerweg 21 en Dorpsstraat 46-48 vertegenwoordigen de ontwikkeling van de zuivelfabriek op het platteland omstreeks de eeuwwisseling. De Dommelsche Bierbrouwerij heeft een aantal ingrijpende wijzigingen en uitbreidingen ondergaan. De gemeente bezit nog twee goed bewaarde, gerestaureerde watermolens: Bergstraat 6 en Molenstraat 111.

Kerkelijke gebouwen

De kerk in Borkel en Schaft was in haar vroegere staat een voorbeeld van een eenvoudige kerk annex pastorie onder een doorlopend zadeldak. De markant gelegen kerk in Dommelen laat de neogotische opvattingen zien van architect H.J. van Tulder. De Nederlands-Her-

vormde kerk aan de Markt, nu trouwkerkje, is eveneens neogotisch en gebouwd op een kruisvormige plattegrond. De R.K. kerk, Markt 53 is een geheel traditioneel opgezet gebouw, ontworpen in 1932. Op het vroegere kerkhof aan de Kerkhofstraat bevindt zich onder de verschillende grafmonumenten ook een hardstenen monument in de vorm van een kapel met zadeldak. Het Carolusgesticht, uitgevoerd in baksteen, verbindt nieuw-zakelijke met expressionistische elementen.

Overige gebouwen

Van de vroegere, thans samengevoegde, gemeenten zijn de verschillende raadhuisen bewaard gebleven. Dorpsstraat 51 is een eenvoudig woonhuis met zadeldak, Bergstraat 71 een villa-achtig gebouw met barok-details, terwijl Markt 29 een baksteenbouw is uit de jaren 1927-28 en 1935 (architect: Ed Cuypers). Merkwaardig is de als boerderij/landelijk gebouw gecamoufleerde bunker aan de Nieuwe Waalreseweg.

Groenelementen

Sommige boerderijen bezitten nog de efbeplanting van linden, hagen en boomgaarden. Men vindt ze vooral aan de Bruggerdijk, de Schafterdijk en de Dorpsstraat, (met name de nummers 85, 102 en 113). Interessant in dit opzicht zijn ook Hoge Akkers 60, Pastoor Bolsiusstraat 12 en Mgr. Smetsstraat 27. Rondom de kerk Bergstraat 15-17 ligt een vroeg 20e eeuws proces-siepark. Huize Agnetendal aan de Dommelstraat 31 heeft eveneens een oudere (omgrachte) tuinaanleg. Lindebeplanting vindt men ook op de Markt. Op het kerkhof aan de kerkhofstraat staan voorts enige oudere beuken en valse acacia's.